

Szabó Viktor

A háborús felelősség kérdése – historiográfiai áttekintés

A háborús felelősség kérdése (németül: *Kriegsschuldfrage*; franciául: *question de la responsabilité dans la guerre*; angolul: *question of war guilt*) csak az első világhégest követően vált politikailag akut problémává. Elsőként a weimari köztársaságban kezdődött nyilvános vita a háborús felelősségről, amely aztán a háborúban részt vett többi országban is megindult. Ez többek között annak köszönhető, hogy az anyagi és emberi veszteség messze felülmúlta az addigi háborúkét, és a korábban elfogadott nemzetközi egyezmények – mint például a hágai, amely elsősorban a hadviselés normáira vonatkozott – nagyjából hatástalanok maradtak.

Miután az 1914 nyarán kirobbant konfliktus világháborúvá szélesedett, a háborús kormányok propagandájukban igyekeztek elhárítani önmaguktól a felelősséget. Megkezdődött egyfajta kölcsönös egymásra mutogatás. Ennek középpontjában az állt, melyik ország mozgósította előbb hadseregét, illetve, az egyes politikai eliteknek milyen érdeke fűződött a háború kirobbantásához. Ez a vita a háborút követően is folytatódott.

A weimari köztársaság vezetői felismerték, hogy a versailles-i szerződés enyhítéséhez felül kell vizsgálni a központi hatalmak kizárólagos felelősségét. Ez a célkitűzés mintegy nemzeti prioritássá lépett elő. Továbbá a legtöbb politikus hevesen ellenezte a német háborús felelősség elismerését, amelyet hazugságnak tartottak. Ehhez az állásponthoz az 1918 utáni években Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) is csatlakozott.

Franciaországban és az Egyesült Királyságban 1939 előtt alig vizsgálták az első világháború kitörésének közös felelősségét. Néhány brit történész a versailles-i tétel helyett, amely a német és osztrák–magyar fél kizárólagos felelősségét rögzítette, a „véletlen háború kitörés” elvét hangoztatták, amely szerint a körülmények szerencsétlen együttállása vezetett el a világháborúig. Vagyis nagymértékben enyhítették a németek felelősségét abban a tekintetben, hogy tudatosan tervezték volna a világháború kirobbantását. Ez az álláspont jól beleilleszkedett a brit megbékélési politika (*appeasement*) keretébe.¹

A kárpótlással kapcsolatos problémák és politikai viták a győztesek, míg a nemzeti önérzetük sárba tiprása miatti sértettség a vesztesek részéről akadályozta meg a rendelkezésre álló dokumentumok elfogulatlan vizsgálatát és a háború okainak felderítésére irányuló tudományos munka megindulását. A legtöbb történész a háború eseményeit vizsgálta, és ehhez kapcsolódóan legfeljebb az 1914. júliusi válság során bekövetkező kormányzati döntési folyamatokat tanulmányozta. Gerhard Hirschfeld ezt

¹ STRANDMANN, Hartmut Pogge von: *Britische Historiker und der Ausbruch des Ersten Weltkriegs*. In: MICHALKA, Wolfgang (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*. Weyarn, Seehamer Verlag, 1997. 934.

az időszakot a következő kritikus megjegyzéssel jellemezte: „*Sem Németországban, sem Franciaországban, vagy az Egyesült Királyságban nem találhatunk az 1920–1930-as években olyan, az első világháborúról szóló történelmi munkát, amely a szorosan vett hadtörténeti kérdéseken túlmenően megfelelt volna a tudományos igényeknek.*”² Az Egyesült Államokban a rövid háborús részvétel és az alacsonyabb saját áldozat, a Szovjetunióban a marxizmus–leninizmus állami ideológiája miatt nem került sor a háborús felelősség vitára.

A Német Szövetségi Köztársaságban, a háborús bűnösség/ártatlanság hipotézise kezdetben tovább élt. Ez blokkolta a két világháború lehetséges közös okainak és a német katonai és gazdasági elit háborús céljaiban fellelhető folyamatosság kérdésének vizsgálatát.³ Először 1959-ben nyitotta meg Fritz Fischer hamburgi történész az új vitát a császári német birodalom háború előtti politikájáról. Az 1985-ig tartó „*Fischer-vitával*” Németországban és külföldön differenciált, hosszabb távú kutatás kezdődött az első világháború társadalmi és gazdasági okainak vizsgálatára. Ez a kutatás figyelembe vette a háborús felelősségről szóló 1933 előtti nézeteket, különös tekintettel arra, hogy ez mennyiben volt hatással a második világháború kirobbanására.

1945 óta, a tömegmédiá időszakában a megnövekedett információs-, de ugyanakkor manipulációs lehetőségek sok háború esetében befolyásolták a háborús felelősségről szóló vitákat. Történelmileg ugyan az első világháborúhoz kapcsolódik a „*háborús felelősség*” kifejezése, de időnként a médiában és a történelmi jellegű munkákban más háborúk esetében is alkalmazzák.

A háborús felelősség kérdése Németországban

A háborús felelősség kérdése már a világháború alatt, a résztvevő országok propagandájában megjelent. A háborús agresszió az akkori nemzetközi jog alapján ugyan nem, de a korabeli felfogás szerint erkölcsileg elítélendő volt. Ezért a politikai elitek számára egyértelmű volt, hogy saját országát úgy kell bemutatniuk, amely ártatlan a háború kitörésében. Felismerték, hogy a lakosságot csak úgy lehet mozgósítani a háború megnyerésére, ha elhárítják saját fejük fölül a háború kirobbantásának ódiumát és a felelősséget a szemben álló oldalra hárítják. Ennek alátámasztására mindegyik háborúban részt vett kormány kiadta az úgynevezett színes könyveket (válogatott diplomáciai dokumentumok gyűjteményét). A megtámadottság bizonyítása minden országban elsősorban belpolitikai szükségletből fakadt. A háborús készség Nagy-Britanniában alacsony volt; Németországban főként a nagyvárosokban voltak háborúpárti tömegek, szemben a túlnyomórészt szkeptikus és közönyös vidéki

² HIRSCHFELD, Gerhard: *Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung*. In: *Das Parlament – Aus Politik und Zeitgeschichte*. 2004. július 12. 29–30.

³ WIEGAND, Berthold: *Der erste Weltkrieg und der ihm folgende Friede*. Berlin, Cornelsen, 1993. 31.

lakossággal.⁴ A színes könyvek valamennyi országban elősegítették a háborús készség megerősítését.⁵

Az antant propagandájában Németország – a semleges Belgium megtámadását követően – az agresszor szerepében tűnt fel. A német kormány viszont az orosz általános mozgósítást értékelte „agresszióként”, és – saját háborús nyilatkozataik szerint – preventív háborúval kellett megelőzni Németország „bekerítését”. Ez lehetővé tette a német legfelső hadvezetés (OHL) számára, hogy megindokolják a Franciaország ellen irányuló Schlieffen-tervet. A belga semlegesség megsértéséről – amelynek jogtalanságával a németek is tisztában voltak – Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár 1914. augusztus 4-én a Reichstagban a következőket mondta: „*Mi most önvédelemben vagyunk és a szükség törvényt bont. Csapataink elfoglalták Luxemburgot, és talán már belga területre léptek. Uraim, ez ellentétes a nemzetközi jog előírásaival. A jogtalanságot – nyíltan kimondom –, a jogtalanságot, amit ezzel teszünk, jóvá fogjuk tenni, amint katonai célunkat sikerült elérni.*”⁶

A császári Németország szinte minden neves történésze – közöttük Georg von Below, Otto kormány támogatása a német történelem nacionalista ábrázolása révén hazafias kötelessége.⁷ 1914. augusztus 4-én az SPD⁸ hozzájárulásának volt köszönhető a háborús hitelek jóváhagyása, amely lehetővé tette a hadsereg teljes mozgósítását. Sok művész és író – például Ludwig Fulda – támogatta Németországnak a háború kirobantásában való ártatlanságáról szóló propagandát: ilyen megnyilvánulás volt 1914 szeptemberében az úgynevezett 93-ak kiáltványa, amely külföldön is nagy feltűnést keltett.⁹ Ez a kezdeti támogatás annak volt köszönhető, hogy a legtöbb német úgy hitte: Oroszország kezdte a háborút, és Németország csak védekező háborút folytat.

A német császári birodalom háborús ártatlanságával kapcsolatos kétség már a hadüzenet után azonnal megjelent, de az uralkodó propaganda, a háborús törvények és a sajtócenzúra kezdettől megakadályozta ezek nyilvánosságra kerülését. A központi hatalmak országaiban a háborút ellenzők 1918 őszéig csak illegálisan tudták nézeteiket és céljaikat terjeszteni, súlyos kockázatokat vállalva, hiszen a felség- vagy hazaárulásért akár halálbüntetést is kaphattak. Sok németországi, háborúellenes személy emigrált külföldre, elsősorban Svájcba, ahol már a háború alatt megkezdtek a háborús felelősségről szóló vitát.

Az SPD-ben néhány forradalmi szocialista, aki elutasította a háború támogatását, 1914. augusztus 5-én létrehozta az Internationale nevű csoportot. Egyik alapítója, Rosa

⁴ BÖLSCHKE Jochen: *Ein Hammerschlag auf Herz und Hirn*. In: BURGDORFF, Stephan – WIEGREFFE, Klaus (Hrsg.): *Der erste Weltkrieg*. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2004. 54.

⁵ FRIE, Ewald: *Das deutsche Kaiserreich*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004. 82.

⁶ SEIBT, Gustav: *Geschichtskolumne*. In: *Merkur*, Zitate des Monats, 58. évfolyam, 664. füzet, 2004. augusztus

⁷ HINTZE, Otto – MEINECKE, Friedrich – ONCKEN, Hermann – SCHUMACHER, Hermann: Vorwort. In: *Deutschland und der Weltkrieg*. Leipzig–Berlin, 1915. III.

⁸ Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Németország Szociáldemokrata Pártja)

⁹ TRAUB, Rainer: *Der Krieg der Geister*. In: BURGDORFF, Stephan – WIEGREFFE, Klaus (Hrsg.): *Der erste Weltkrieg*. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2004. 50.

Luxemburg 1916 júniusában a *Június-brosúrában* arra a következtetésre jutott, hogy az SPD is alapvetően bűnös a világháború előidézésében. 1915-ben, az SPD más tagjai is eltávolodtak a háború támogatásának álláspontjától. Kurt Eisner a hadviselő államok dokumentumainak tanulmányozása után arra a meggyőződésre jutott, hogy a júliusi válságban Németországnak háborút kirobbantó szerepe volt.¹⁰ Ebben 1918-ban megerősítette őt a diplomata Karl Max Lichnowsky emlékirata is.¹¹ Az 1917 áprilisában létrejött USPD¹² követelte, hogy haladéktalanul vessenek véget a háborúnak. 1917 decemberében csatlakoztak a Spartacus nevű csoport által szervezett tömegsztrájkokhoz, melyek követelték, hogy vessenek véget a „népirtás”-nak. Álláspontjuk szerint a német kormány elszabadította ugyan a háborút, de ez tulajdonképpen az összeurópai imperializmus eredménye volt, aminek csak egy szociális forradalom tud véget vetni.

A világháború kitörését követően hamarosan a német pacifisták is hallatták hangjukat. A radikális pacifista és antimilitarista Fritz Sexton a német kormányt Belgium elfoglalása óta tartotta felelősnek, az általuk hangoztatott „bekerítés” elméletet pedig hazugságnak nevezte. Úgy gondolta, hogy a háborús felelősség elismerése és a bűnösök elítélése nélkül nem lehet német újrakezdés. Ezért a tartós béke érdekében „a lelkiismeret igazi forradalmát”, és a „háborús szellem” megtörését sürgette. Hasonló álláspontot képviselt a német háborús felelősségről Richard Grelling is *J'accuse* (1915) című írásában.¹³

A versailles-i békeszerződés (illetve annak elutasítása) a politikában és a történetírásban egyaránt meghatározta a két világháború közötti német szemléletet. A háborús felelősség kérdése kapcsán különösen a békeszerződés 231. cikkelyt sérelmezték, amelyben Németországnak el kellett ismernie, hogy ő a felelős ellenfelei minden káráért, erkölcsileg pedig a háború kirobbantásáért. Így a weimari köztársaságban a történetírás nem csak a történelmi, hanem a politikai vita színterévé is vált. Ezen viták középpontjában mindenekelőtt a háborús felelősség kérdése állt. A háború után a jobboldal hírhedt „tördőfés legendájához” (*Dolchstoßlegende*) azonnal társult a másik, úgynevezett „háborús ártatlansági legenda” (*Kriegsunschuldlegende*), amelyhez csatlakoztak a liberális pártok és baloldali képviselők is. Utóbbi egyfajta érzelmi kapcsot is jelentett az eltérő politikai és társadalmi erők között. Így a versailles-i szerződés elutasítása a német társadalom összefogásának egyetlen érzelmileg hatékony eszköze volt.¹⁴

Ugyanakkor a „háborús felelősség hazugsága” (*Kriegsschuldfrage*) elleni harc megakadályozta a szükségessé vált történelmi szakítást a múlttal, és döntően

¹⁰ EISNER Kurt: *Mobilisierung als Kriegsursache*. München, 1916. <http://www.kurt-eisner-werke.org/V007.html> (Letöltés ideje: 2014. 02. 20.)

¹¹ LICHNOWSKY, Karl Max: *My mission to London, 1912–1914*. New York, George H. Doran Company, 1918.

¹² Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Németország Független Szociáldemok-rata Pártja)

¹³ HOLL, Karl: *Pazifismus in Deutschland*, Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag, 1988. 106.

¹⁴ SCHULZE, Hagen: *Weimar. Deutschland 1917–1933*. Berlin, Siedler Verlag, 1994.

hozzájárult a vilmosi császárság és a weimari köztársaság közötti politikai és morális kontinuitáshoz.¹⁵

A weimari kormányzat célkitűzése, a versailles-i „háborús felelősség hazugságának” a cáfolata a történelemtudományban is háttérbe szorította az összes többi historiográfiai kérdést. Mindenekelőtt a Külügyi Hivatal (AA) háborús felelősségének ügyosztálya foglalkozott a feladattal: Németország – ha nem is teljes, de relatív – ártatlanságának bizonyításával. Meglepő, hogy egyetemi történészeknek e „tudományos” munkában csak alárendelt szerep jutott. A kampányban részt vett professzori kisebbséghez tartozott például Dietrich Schaefer és John Haller. Igaz: a legtöbb történész úgynevezett „nemzeti” szempontból közelítette meg a kérdést, és továbbra is a világháború politikai tapasztalata és az akkori „értelmezési keret” maradt a meghatározó.¹⁶ A német történetírás azt igyekezett bizonyítani, hogy az európai imperializmus korában (Bismarcktól a világháborúig) kialakult egy hatalmi összefüggés, amely a későn ébredt, de aztán gigantikusan növekvő Németország kibontakozó erejét igyekezett meggátolni. Ezért Németország már 1914 előtt nem csak érdekei, de pusztán létezésének megóvása miatt is folyamatos „védelemben” volt. Újra és újra azt hangsúlyozták, hogy ez a Németország elleni konstelláció a júliusi válságkor is működött, és éppen ezért, mert a németek nem akartak világháborút, hanem a konfliktust igyekeztek az Ausztria–Magyarország és Szerbia közötti „kis háborúra” lokalizálni.¹⁷ A német történészek úgy vélték, hogy a háború a versailles-i békével nem ért véget. Az új európai határokkal kapcsolatos folyamatos összecsapások – a szabadcsapatok harcai a Baltikumban és Felső-Sziléziában, a Rajna-vidéki megszállás, harc a Ruhr-vidékért, valamint az általános erőszak jelenléte a weimari köztársaságban – miatt a németek úgy gondolták, hogy a „háború a fejekben” folytatódott, mintegy „háború a háború után”.¹⁸

Csak kevés weimari történész fejezte ki kétségét a hivatalos állásponttal szemben. Így például: Eckart Kehr, Hermann Kantorowicz, Arthur Rosenberg, Richard Grelling és Georg Metzlers. Kehr a diplomáciatörténet helyett a „belpolitika prioritását” hangsúlyozta. Ő Németország külpolitikai elszigetelődését a hosszú távú belső társadalmi feszültségekre vezette vissza, amelyek a predemokratikus császári állam vezetőit terjeszkedésre és a nagy kockázatokat magában rejtő flottafejlesztésre ösztönözték.¹⁹ Ezért nevezte őt Gerhard Ritter a német történelemre igazán veszélyes

¹⁵ WINKLER, Heinrich August: *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. München, Beck Verlag, 1993.

¹⁶ CORNELIËN, Christoph: Politische Historiker und deutsche Kultur. Die Schriften und Reden von Georg von Below, Hermann Oncken und Gerhard Ritter im Ersten Weltkrieg. In: MOMMSEN, Wolfgang J. (Hrsg.): *Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München, 1996. 119–142.

¹⁷ BRANDENBURG, Erich: *Von Bismarck zum Weltkrieg*. Leipzig, Insel, 1939. KRUMEICH, Gerd – HIRSCHFELD, Gerhard: Geschichtsschreibung zum Ersten Weltkrieg. In: HIRSCHFELD, Gerhard – RENZ Irina (Hrsg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn 2004. 304–315

¹⁸ DÜLFFER, Jost – KRUMEICH, Gerd (Hrsg.): *Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918*. Essen, Klartext Verlag, 2002.

¹⁹ Frie: i. m. 84.

„nemes-bolszeviknek”, akinek inkább Oroszországban kellene habitálnia.²⁰ Kantorowicz 1923-ban egy parlamenti vizsgálóbizottság számára kidolgozott jelentésében kifejtette, hogy a berlini kormány 1914-ben elsősorban egy balkáni háborút kezdeményezett volna, de feltételesen egy kontinentális háború kirobbanását is lehetségesnek tartotta, és végül is a meggondolatlan elhamarkodottság vezetett a világháborúhoz. (A jelentés ekkor nem került nyilvánosságra, csak 1967-ben – Immanuel Geisst jóvoltából – került kiadásra.)²¹ Ezt követően Kantorowicz egy 1929-ben megjelent írásában elutasította a Németország bekerítéséről szóló elméletet is.²² De ezek a vélemények a hivatalos állásponttal szemben csak kivételek és elszigetelt jelenségek maradtak.

A náci diktatúra első éveiben, sok német történész változtatott kérdésén. A „*Ki volt a felelős a világháború kitöréséért?*” kérdés helyett a „*Mi volt a baj, és hogyan lehet megelőzni az újabb hasonló hibákat a jövőben?*” kérdést próbálták megválaszolni. Történelmi sztereotípiák és már-már mitikus, véres első világháborús helyszínek felidézése alapján – Tannenberg, Langemarck és Verdun – került sor a német történelemírás „*militarizálására*”. Az 1940 nyarán Belgium és Franciaország felett aratott győzelmet a náci rendszer az első világháború valós befejezéseként ünnepelte. 1940 őszén Verdunnél és a Langemarck-i katonai temetőnél megemlékezéseket tartottak, amelyek az első világháború végét szimbolizálták.²³

1945 után úgy tűnt, hogy az első világháború felelősségének kérdése nyugvópontra jut. A második világháborút követő évek nyugatnémet szemléletmódja szorosan összekapcsolható a weimari történelmi értelmezéssel. A világháborút követően a két legjelentősebb német történetíró első munkái – Gerhard Ritter *Die Dämonie der Macht*,²⁴ és Friedrich Meinecke *Die deutsche Katastrophe*²⁵ című könyve – az első világháborút más szemszögből láttatták ugyan, de lényegében mindketten arra törekedtek, hogy magyarázatot találjanak a két világháború közötti háborús felelősség kérdésére. Új kutatásokat már nem tartottak szükségesnek. Úgy gondolták, hogy ebben a kérdésben elsősorban a külföldi kutatók eredményei nyújthatnak újat. Ezért fordítottak különösen nagy figyelmet például az olasz publicista és történész Luigi Albertini három kötetes *Le origine della guerra* (első olasz megjelenés: 1942–1943) című, aprólékos és finom pontosságú forráskritikájára az 1914. évi júliusi válságról.²⁶ (Albertini szerint ugyan minden európai vezető felelős a háború kitöréséért, azonban

²⁰ SCHWABE, Klaus – REICHARDT, Rolf: *Gerhard Ritter. Ein politischer Historiker in seinen Briefen*. Boppard am Rhein, 1984. 236.

²¹ KANTOROWICZ, Hermann: *Gutachten zur Kriegsschuldfrage 1914*. Frankfurt, 1967.

²² GEISS, Immanuel: *Die Kriegsschuldfrage – Das Ende eines Tabus*. In: *Kriegsausbruch 1914*, Heft 3 des Journal of Contemporary History, München, Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, 1967. 207.

²³ SCHÖNWÄLDER, Karen: *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1992; SCHÖTTLER, Peter (Hrsg.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1997.

²⁴ RITTER, Gerhard: *Die Dämonie der Macht*. Stuttgart, Hannsman, 1947

²⁵ MEINECKE, Friedrich: *Die deutsche Katastrophe – Betrachtungen und Erinnerungen*. Wiesbaden, Eberhard Brackhaus Verlag, 1946.

²⁶ ALBERTINI, Luigi: *Origins of the War of 1914*. (3 kötet). London, Oxford University Press, 1953.

Németországban látta a hajtóerőt: német nyomás nélkül Ausztria–Magyarország soha nem döntött volna a Szerbia elleni háború mellett.)

E körülmények lehetővé tették a nemzetközi párbeszéd megindulását is. 1951-ben egy találkozót követően német és francia történészek, közöttük Ritter és Pierre Renouvin kinyilvánították, hogy a történelmi dokumentumok alapján „1914-ben nem róható fel valamely kormány vagy nép számára a tudatos európai háborúhoz vezető akarat [...]. A német kormány célja 1914-ben nem az európai háború elszabadítása volt; ő elsősorban az Ausztria–Magyarországgal való szövetség elkötelezettje volt. [...] A német kormány azt az elképzelést tartotta valószínűnek, miszerint lehetséges a Szerbiával való konfliktus lokalizálása, miként 1908–1909-ben; de készen álltak, szükség esetén európai háborút kezdeni.”²⁷ Csak kevesen – miként az amerikai Bernadotte E. Schmitt – ragaszkodtak továbbra is a német főfelelősséghez, de úgy tűnt, hogy a korábban ellenséges országok mérvadó történészei konszenzusra jutottak és a háborús felelősség kérdéséről szóló vitát végérvényesen lezárhatják.

Azonban Fritz Fischer 1959 októberében a *Historische Zeitschrift*-ben megjelent tanulmányával, majd Hans Herzfeld válaszával elkezdődött egy 1985-ig tartó vita, amely megváltoztatta az addig érvényben lévő konszenzust a háborús felelősség kérdésében.²⁸ Fischer dokumentumok alapján részletesen megvizsgálta a központi hatalmak háborús céljait a háború előtti és alatti időkből. Eredményeit könyv formájában is publikálta. Ebben rámutatott arra, hogy Németországnak az első világháborúban világhatalmi céljai voltak, ezért úgy vélte, hogy a háborút a birodalmi vezetés idézte elő. „Mivel Németország akarta, kívánta és fedezte az osztrák–szerb háborút, és bízva a német katonai fölényben, tisztában volt azzal, hogy 1914-ben konfliktusba kerül Oroszországgal és Franciaországgal is, a német vezetést jelentős történelmi felelősség terheli a háború kirobbanásáért.”²⁹ Fischer nézete történészi körökben, de a szélesebb nyilvánosságban is vehemens elutasítást váltott ki. Ellene a nyugatnémet jobboldali konzervatív szerzők éles támadást intéztek (Giselher Wirsing egyenesen történelemhamisítással vádolta), és továbbra is fenntartották a császári német vezérkar által is már hangoztatott orosz háborús felelősséget. Egy 1964. évi, többórás heves történészvitát követően Fischer fő ellenfele, Andreas Hillgruber elismerte a Bethmann Hollweg alatti német vezetés felelősségét a háború kirobbanásáért, de nem értett egyet azzal, hogy a birodalom a háború előtt és alatt folyamatosan világhegemóniára törekedett volna.³⁰ Gerhard Ritter kitarított nézeténél, miszerint Németországot külpolitikailag „bekerítették” az antant hatalmak, amelyek 1914-ben minden német hegemónia-törekvést kalandor illúziónak tekintettek.³¹ A

²⁷ GEBHARDT, Bruno: *Handbuch der deutschen Geschichte – Die Zeit der Weltkriege*. 4. kötet, Stuttgart, Union Verlag, 1963. 25.

²⁸ FISCHER, Fritz: *Deutsche Kriegsziele – Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918*. *Historische Zeitschrift* Bd. 188, (1959), 249–310. Hans Herzfeld: *Zur deutschen Politik im ersten Weltkriege. Kontinuität oder permanente Krise?* Bd. 191, (1960), 67–82.

²⁹ FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*. Düsseldorf, Droste Verlag, 1961. 97.

³⁰ HILLGRUBER, Andreas: *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*. Vandenhoeck & Ruprecht, 3. Auflage, 1986. 56.

³¹ RITTER, Gerhard: *Staatskunst und Kriegshandwerk. Die Tragödie der Staatskunst*. Band 3, München, Oldenburg Verlag, 1964. 15.

Fischer-vita iróniája abban rejlett, hogy Fischer a hagyományos módszertani megközelítést, a klasszikus politika-, illetve diplomácia-történelmet mutatott be. Magyarázatai szinte kizárólag kormányzati és más hivatalos forrásokon alapultak. Fischer nem használta a világháborús emlékiratokat, vagy a főszereplők önéletrajzait, mint elsődleges forrásokat. A gazdasági és társadalomtörténeti kérdéseket nagyrészt figyelmen kívül hagyta, vagy továbbra is a politikai döntések alá rendelte őket. Csak fokozatosan tágította politikai- és diplomáciatörténeti horizontját, beleértve a társadalmi-gazdasági tényezőket a háború okait illetően, valamint az általa hirdetett folytonosságot a vilmosi és a náci Németország között.

A vitának azonban több pozitív hozadéka is volt. További kutatásokra ösztönzött az első világháború előzményeit illetően, nagy lökést adott a nemzetiszocializmus okainak kritikus felülvizsgálatára, és jelentősen hozzájárult a német történelemtudomány teoretikus és módszeres modernizálásához (különös tekintettel a szociális és gazdasági kérdésekre).³²

A Fischer-vita lecsengése óta, a háborús felelősség kérdésével kapcsolatban Jürgen Kocka és Gerhard Hirschfeld munkássága vált szélesebb körben is ismertté. Más összefüggésben, mint Fischer, de szintén az európai hatalmi konstelláció és az 1914 előtti háborús válságok jelentőségéről írtak, valamint a gazdasági és társadalmi kérdések fontosságát hangsúlyozták.³³

A Német Demokratikus Köztársaságban a történetírói szemléletre alapvetően a kommunista állami ideológia és a szovjet fennhatóság nyomta rá bélyegét. Az 1960-as évek elején a Fischer-vita döntő hatással volt a nyugatnémet kutatások megítélésben. Fischer munkái mérceként szolgáltak. A keletnémet történészek ezután minden nyugatnémet publikációt Fischerhez való közelsége, vagy távolsága alapján ítélték meg. Az első világháborús felelősségre vonatkozó marxista magyarázat a gazdasági és pénzügyi köröknek a háború kitörésében való jelentős érdekeit hangsúlyozta. Ezt az irányvonalat a keletnémet történészek is átvették. Például Reinhold Zilch 1976-os munkájában kritizálta Rudolf Havensteinnek, a birodalmi bank elnökének a háború előtti agresszív elképzeléseit;³⁴ míg Willibald Gutsche szerint 1914-ben a bányászati, elektromos-, és hajózási monopóliumok képviselői mellett a nagybankok vezetői is a fegyveres konfliktus irányába befolyásolták az eseményeket.³⁵

³² KRUSE, Wolfgang: *Der Erste Weltkrieg*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2009. 11.

³³ KOCKA, Jürgen: *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1973. Uő: *Kritik und Identität*. In: Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte, (1986) 10, 890–897. HIRSCHFELD, Gerhard – KRUMEICH, Gerd: *Deutschland im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 2013.

³⁴ ZILCH, Reinhold: *Die Reichsbank und die finanzielle Kriegsvorbereitung von 1907 bis 1914*. Berlin, Akademie-Verlag, 1987. 79.

³⁵ GUTSCHE, Willibald: *Die Außenpolitik des Kaiserreichs in der Geschichtsschreibung der DDR*. In: SCHÖLLGEN, Gregor: *Flucht in den Krieg? Die Außenpolitik des kaiserlichen Deutschland*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991. 84.

A francia álláspont

A francia kormány az első világháború alatt, majd 1919-ben is a háborús felelősséget kizárólagosan a német és osztrák–magyar vezetőkre hárította. Ezzel a nemzetközi és a francia közvélemény számára nem csak a jóvátétel nagyságát és súlyosságát kívánták megindokolni, hanem demonstratívan kinyilvánították a központi hatalmak (elsősorban az ősellenség Németország) politikai és morális bűnösségét.³⁶ Ezzel a francia kormány elhárította magától a háború kirobbanásának felelősségét. Amikor 1925-ben Németországot felvették a Népszövetségbe, Franciaországban újból megvitatták a német háborús felelősséget. Ekkor a német felelősség alátámasztására újra kiadták a francia „sárga könyvet”, valamint Emile Bougeois és Georges Pages háború alatti szenátusi jelentését. Ezzel szemben Pierre Renouvin az 1914. júliusi válságról szóló munkájában a „sárga könyvben” szereplő dokumentumok hamisítására utaló bizonyítékokat mutatott ki, de munkája kevés figyelmet kapott.³⁷

Az 1950-es években német és francia történészek együtt képviselték Lloyd George tézisének verzióját, miszerint az érintett országok egyik kormánya sem törekedett szándékosan a háborúra. A Fischer-vita Franciaországban az 1914. évi francia politika önkritikus szemléletét ösztönözte. Georges-Henri Soutou azonban bírálta, hogy Fischer a német hadicélokot elválasztotta a többi hatalométól, és hangsúlyozta az egymáshoz kapcsolódó kölcsönhatásukat, amiket semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagyni.³⁸ 1993-ban Mark B. Hayne a francia vezetők háborús felelősségéről írt, mindenekelőtt Poincaré és kormányát illetően. Ők a Schlieffen-terv megghiúsítására gyors orosz mozgósítást sürgettek. Hasonló következtetésre jutott 2009-ben Stefan Schmidt a párizsi archívumban végzett kutatása során.³⁹

A háborús felelősség kérdése Nagy-Britanniában

Nagy-Britanniában 1955-ig a háborús felelősségről szóló vita a németek kizárólagos felelőssége és a valamennyi hatalmat érintő háborús felelősség, illetve ártatlanság között ingadozott. A változó történelemszemléletet nagyban befolyásolta a Németországgal szembeni aktuális politika alakulása.⁴⁰

³⁶ Frie: i. m. 82.

³⁷ RENOUVIN, Pierre: *Les Origines immédiates de la guerre (28 juin – 4 août 1914)*. Alfred Costes, 1925.

³⁸ SOUTOU, Georges-Henri: *Die Kriegsziele des Deutschen Reiches, Frankreichs, Großbritanniens und der Vereinigten Staaten während des Ersten Weltkrieges: ein Vergleich*. In: MICHALKA, Wolfgang (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*. München/Zürich, Piper Verlag GmbH, 1994. 28.

³⁹ HAYNE, Mark B.: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*. Oxford, Clarendon Press, 1993. SCHMIDT, Stefan: *Frankreichs Außenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges*. München, Oldenbourg Verlag, 2009.

⁴⁰ Hartmut Pogge von Strandmann: *Britische Historiker und der Ausbruch des Ersten Weltkriegs*. in Wolfgang Michalka (szerk.): *Der Erste Weltkrieg*. i.m. 929.

1914 nyarán Nagy-Britanniában a háborús felelősségről szóló vélemények részben a kormányt bírálók és pacifisták, részben fatalisták és szociál-darwinisták nézeteit tükrözték. A németek Belgiumba való bevonulása után Németország a háború egyedüli okozójává vált. Ennek köszönhetően Leonard T. Hobhouse, aki korábban azzal vádolta a kormányt, hogy nem tett meg mindent annak érdekében, hogy megakadályozza a háborút, most már a „nemzeti egységért” emelt szót. William G. S. Adams, aki a háborút „a szabadságért folyó harcnak látta a militarizmus ellen”, megpróbálta bebizonyítani, hogy Németország tudatosan kockáztatott egy „európai égést”, kényszerítve Angliát a Franciaországgal és Belgiummal szembeni „erkölcsi kötelességeinek” teljesítésére.⁴¹

Németország Népszövetségbe való belépése fordulatot váltott ki. William H. Dawson, aki korábban a német militarizmusban látta az egyedüli felelőst, ezt követően a szövetségi rendszer háborút kiobbantó szerepéről beszélt. John Gooch 1927-es könyvében vitatta, hogy egyáltalán bárki is akarta volna a háborút.⁴² Tekintélyes brit történészek, mint Paul Kennedy, Michael Howard, vagy Jonathan Steinberg a világháborús eseményeket a korábban elhanyagolt gazdasági és társadalomtörténeti szempontból is vizsgálni kezdték, s fókuszba került Ausztria–Magyarország szerepe is. Az egykori brit miniszterelnök, David Lloyd George kiemelkedő képviselője volt a brit „*appeasement*” politika kedvelt tézisének, egy általános háborús felelősségnek, amiről háborús emlékirataiban is írt. „*A nemzetek a háború forrásban lévő üstjének peremén csúszkálnak minden aggodalom és megdöbbenés jele nélkül [...] A nemzetek a szakadékba tolatnak [...], egyikük sem akart háborút; legalábbis nem ilyen mértékben.*”⁴³ Aztán a náci hatalomra kerülését követően, 1935-től ismét a német kizárólagos felelősség tézise került előtérbe.

A Fischer-vitában a brit történészek többnyire egyetértettek Fischer fő téziseivel, azonban ennek hatására differenciált, kritikai vizsgálat kezdődött Nagy-Britannia háborús felelősségével kapcsolatban. James Joll így írt Fischer angol fordításának előszavában: „*Bár Fischer munkája megerősíti a feltételezést, hogy a német vezetők viselik az első világháború kitöréséért és elhúzódásáért a felelősség legnagyobb súlyát, de ez a brit történészeket is arra kötelezi, hogy ismételten megvizsgálják a brit kormány szerepét is.*”⁴⁴ 1999-ben Niall Ferguson skót történész azt az álláspontot képviselte, hogy az európai hatalmak diplomáciai úton elkerülhették volna a világháborút. 1905-ben a nagy hadihajók építéséről szóló brit döntés és a haditengerészeti fegyverkezési verseny, valamint a brit kormány részéről hiányzó tárgyalási készség kiszámíthatatlanul táplálta az ellenségeskedés tűzét.⁴⁵ A brit Lavieren szerint Nagy-Britannia szövetségi politikája erősítette a német „*bekerítési félelmet*” és Németországot arra kényszerítette, hogy az orosz általános mozgósítást követően belépjen a háborúba. Vitatta a militarizmus és az imperializmus lényeges szerepét, valamint a jelentős

⁴¹ Hartmut Pogge von Strandmann: *Britische Historiker und der Ausbruch des Ersten Weltkriegs.* in Wolfgang Michalka (szerk.): *Der Erste Weltkrieg.* i.m. 931.

⁴² John Gooch: *Recent revelations of European diplomacy.* London, Longmans, 1927.

⁴³ David Lloyd George: *War Memoirs.* vol I., London, 1924. 32.

⁴⁴ Hartmut Pogge von Strandmann: *Britische Historiker und der Ausbruch des Ersten Weltkriegs.* in Wolfgang Michalka (szerk.): *Der Erste Weltkrieg.* i.m. 939.

⁴⁵ Niall Ferguson: *Der falsche Krieg.* Stuttgart, DVA, 1999. 110.

gyarmati érdekelletéket Németország és Nagy-Britannia között.⁴⁶ John Keegan hadtörténész az első világháborút szintén nem a hatalmak szándékos cselekedetének, hanem a szövetségek végzetes hibájának látta: „Az első világháború egy tragikus és szükségtelen konfliktus volt. Szüségtelen volt, mert az események láncolatát, amely a háború kitöréséhez vezetett, az alatt az öthetes időszak alatt, amely megelőzte az első fegyveres összecsapást, még bármikor meg lehetett volna állítani.”⁴⁷

Ezért Keith M. Wilsonhoz és Michael Brockhoz hasonlóan ő is kételkedett Németország főbűnösségében a háború kitörését illetően. Ezek a történészek rámutattak a brit közvélemény intervenciós hajlandóságára és a külügyminisztériumnak inkább a konfrontációra hajló politikájára.⁴⁸ John Leslie szerint „a háború tényleges okozót nemcsak Berlinben kell keresni, ahogy azt a Fritz Fischer iskola mindig is hangoztatta, hanem Bécsben is.” Vagyis az osztrák külügyminisztérium is felelős a háború kirobbanásáért.⁴⁹ A skót hadtörténész, Hew Strachan a Németország és Anglia gazdasági konkurenciáját hangsúlyozta, amely Németország szövetségi politikájához és ennek következtében külpolitikai elszigetelődéséhez vezetett: „A számbeli hátrány és a földrajzi fekvés azt jelentette, hogy háború esetén Németország nem tudott csak egyszerűen védekező fél maradni. Határozottan kellett fellépnie és támadnia, [...] A saját szövetség öncélú megóvása és az ellenséges szövetség összetörése fontosabb volt, mint a béke megőrzése. Ezért 1914-ben egy állam sem jobban felelős a többinél.”⁵⁰

Vita az Amerikai Egyesült Államokban

1920-ban az Amerikai Egyesült Államokban vita kezdődött az első világháború kirobbantó okokról, az amerikai háborús részvétel szerepéről és az Egyesült Államok Németországgal szembeni háború utáni politikájáról. A vitát Sidney B. Fay történész cikksorozata indította, amely a tekintélyes szakfolyóiratban, az *Americal Historical Review*-ban jelent meg. Ezekben az írásokban Fay minden német törekvést és háborús tervet ismertetett. Végül arra a megállapításra jutott, hogy a német diplomaták a lehető leghosszabb ideig megpróbálták elkerülni a világháború kirobbanását és a német hadsereget utolsóként mozgósították, miután minden más lehetőséget kimerítettek. Az Egyesült Államok háborúba való belépése pedig az antant államok

⁴⁶ Uo. 49, 74, 80, 89, 86.

⁴⁷ KEEGAN John: *Der Erste Weltkrieg. Eine europäische Tragödie*. Reinbeck, Rowohlt Verlag 2001. 13.

⁴⁸ STRANDMANN, Hartmut Pogge von: *Britische Historiker und der Ausbruch des Ersten Weltkriegs*. In: Wolfgang Michalka (Hrsg.): i. m. 944.

⁴⁹ LESLIE, John: Österreich-Ungarn vor dem Kriegsausbruch. In: ARETIN, Karl Otmar von – MELVILLE, Ralph: *Deutschland und Europa in der Neuzeit*. Steiner Franz Verlag, 1988. 662.

⁵⁰ STRACHAN, Hew: Wer war schuld? Wie es zum Ersten Weltkrieg kam. In: BURG DORF, Stephan – WIEGREFFE, Klaus: *Der 1. Weltkrieg – Die Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts*. München, Deutsche Verlagsanstalt, 2004. 244, 246.

tudatos propagandájára vezethető vissza. Fay ennek alátámasztására tette közzé az amerikai kormány háború alatti dokumentumait.⁵¹

1923-tól Harry Elmer Barnes és Charles A. Beard is Fay álláspontját támogatta. Támadták az Egyesült Államok német-politikáját és az amerikai történészek Németországgal kapcsolatos uralkodó nézeteit. Nem csak a német és osztrák háborús felelősséget utasították vissza, hanem a versailles-i békeszerződést is, amely erkölcstelen és történelmi hamisításon alapul. Álláspontjuk szerint a brit és francia propaganda megghiúsította és titokban tartotta a háború előtti és alatti német béketörekvéseket. Felnagyította és eltúlozta a német háborús „bűnöket”. Az Egyesült Államok tulajdonképpen ezek hatására lépett be a háborúba. Ráadásul az európai szövetségesek a háború után is folytatták a németellenes történelmi hamisításokat.⁵² A három történészt „revizionistának” bélyegezték és állításaikat az amerikai történészek elutasították. Németországban ezzel szemben különösen Barnes publikáció találtak nagy visszhangra.

A Fischer-vita időszakából nemzetközi szinten az egyik legismertebb amerikai munka Gerald D. Feldman: *Army, Industry and Labor in Germany 1914–1918* című könyve volt.⁵³

Az orosz felelősségről

A cári Oroszország – a többi hadviselő államhoz hasonlóan – propagandájában igyekezett elhárítani magától a háború kirobbantásának felelősségét. A cári rendszer bukását követően a kommunista történelemszemlélet a háború kirobbanását – Lenin imperializmus-elméletéhez kapcsolódva – valamennyi „kapitalista állam” felelősségének tartotta. Ugyanakkor 1925 után megpróbálták a cárizmust a fő vétkesség „címe” alól – amit szerintük a császári Németország vezetői, majd a weimari történészek ragasztottak rá – felmenteni.⁵⁴ Ezért a Szovjetunió nyilvánosságra hozta a cári archívum békefelhívásait tartalmazó aktáit. A szovjet történész, Igor Bestuschew ellenezte ezt a nemzeti felmentési kísérletet és Fischerrel szemben hangsúlyozta: „A tények vizsgálata sokkal inkább azt mutatja, hogy minden nagyhatalom politikája, beleértve Oroszországot is, objektíven vezetett a háborúhoz. A háborúért való felelősséget kivétel nélkül minden nagyhatalom uralkodó köre viseli. Ez független attól a tényről, hogy Németország jobban felkészült a háborúra és Ausztria belső válsága

⁵¹ FAY, Sidney B.: *The Origins of the World War*. Tom 2, New York, 1966. 552.

⁵² BEARD, Charles: *Heroes and Villains of the World War*, in: *Current History* Nr. 24, 1926.
BARNES, Harry Elmer: *The Genesis of the World War: An Introduction to the Problem of War Guilt*. New York, 1929. 641.

⁵³ FELDMAN, Gerald D: *Army, Industry and Labor in Germany 1914–1918*. Princeton, Princeton University Press, 1966.

⁵⁴ BESTUSCHEW, Igor W.: *Die russische Außenpolitik von Februar bis Juni 1914*. In: *Kriegsausbruch 1914*. Heft 3 des *Journal of Contemporary History*. München, Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, 1967. 150.

egyre növekedett, valamint független attól, hogy a háború időpontját végül is gyakorlatilag Németország és Anglia tettei határozták meg.”⁵⁵

2011-ben jelent meg Sean McMeekin könyve, amely eddig ismeretlen orosz levéltári dokumentumok alapján tárgyalta az első világháborús felelősséget.⁵⁶ A szerző kutatásai során több olyan dokumentumot talált, amelyek átírni látszanak azt a hagyományos nézetet, amely például az orosz külügyminiszter, Szazonov emlékiratain alapul. McMeekin kötete felhívja a figyelmet rá, hogy az Orosz Birodalom igencsak agresszív állam volt – sokkal inkább, mint Ausztria–Magyarország –, ráadásul külpolitikáját az a Szazonov irányította, aki egyik legfőbb célnak Konstantinápoly elfoglalását tartotta. A szerző több fontos ponton hitelteleníti Szazonov emlékiratait, bebizonyítva, hogy a dolgok nem úgy történtek, ahogy azt utólag leírta. McMeekin szerint nem csak Németország és Ausztria–Magyarország voltak militarista államok, de az antant hatalmak is (elsősorban Oroszország). A szerző kifejti, hogy a Szazonov irányította orosz külügyminisztérium tudatosan rángatta Európát egy nagy háborúba a kellő időben megindított titkos mozgósítással, amely azonban nem lehetett olyan titkos, hogy a németek ne szerezzenek róla tudomást és ne érje kihívásként a Schlieffen-tervvel kényszerpályán lévő németeket. Ez aztán dominóként hozta magával a további mozgósításokat és a kataklizmát.

⁵⁵ Uo. 151.

⁵⁶ MCMEEKIN, Sean: *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge, Belknap Press, 2011.